

Fülöp Nóra

MOZGALMI SZAKSZERVEZETISÉG ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁGI GYAKORLATOK KELET- EURÓPÁBAN

A következőkben bemutatott hat szervezet a szolidáris gazdaság különböző gyakorlatait űzik a dél- és kelet-európai régióban. Szó lesz a Szerbiában működő ROZÁ-ról, amely női munkásokat és munkavállalókat támogat munkajogi kérdésekben, majd bemutatásra kerül a belgrádi Nők Alapítványa az Újjáépítésért, amely gazdasági és politikai függetlenséget biztosít progresszív csoportoknak, személyeknek, akik a nők elnyomása, az etnicizmus vagy a militarizmus ellen küzdenek. Ezt követi a horvát BRID, amely egy szakszervezeteket fejlesztő és szervezett munkásokat támogató kezdeményezés. A szöveg harmadik alfejezete egy boszniai gyárfoglalás mentén kialakuló projektet ismerteti, a Munkások Egyetemét, ahol a gyár munkásai kutatókkal működtek együtt annak érdekében, hogy öngazgatásba vegyék az üzemet és újraindítsák a termelést. A szolidáris gazdaság további példája a grúz Szolidaritás Hálózat, amely szakszervezeti hálózatként köti össze a szakszervezeti küzdelmeket, hogy így nőjön a szervezett munkások politikai hatalma a prekárius gazdasági környezetben. Az esszét a horvát Etikus Finanszírozásért Szövetkezet zárja, amely közösségek gazdasági és energiafüggetlenségét célozza egy szövetkezet és a hozzá tartozó etikus, azaz a társadalmi reprodukciót szem előtt tartó és a szövetkezeti igényeket kielégítő bank alapításán keresztül. A szöveg nem titkolt célja progresszív gondolkodású embereket és kezdeményezéseket inspirálni, illetve együttműködésre ösztönözni.

A Közép-Kelet-, Kelet- és Délkelet-Európában élők számára a rendszerváltás óta eltelt időszak traumatikus események sorozata: az ipar leépítése és a nyomában jelentkező munkanélküliség, az állam jóléti szolgáltatásainak felszámolása és a létbizonytalanság, valamint a tömeges kivándorlás mind meghatározó élmények a régióban. Az egykori Jugoszlávia területén mindehhez hozzáadódik a délszláv háború borzalma. A gazdaság neoliberais átalakítása szétzilálta a társadalom szövetekét, feldúlta az emberek közötti viszonyokat, és a globalizációval karöltve meggyengítette a társadalmi csoportok alkupozícióját. Hogy mindez a szimbolikus térben is megerősítést nyerjen, a domináns diskurzusban az emancipatorikus történelmi gyakorlatok, így például a munkásosztály küzdelmeinek elmesélése nem kap helyet, míg az osztályellentéteket elfedő etnicista és az embereket nemi szerepek mentén szétválasztó patriarchális ideológia túlharsogja még az egyéni tapasztalat konkrétságát is.

Mégis, a szélsőséges körülmények dacára, időről időre felbukkannak olyan kollektív gyakorlatok, amelyekben egy közösség progresszív gondolkodása tükröződik vissza. Ezek a közösségek világszerte dolgoznak azért, hogy a kíméletlen gazdasági folyamatok és az ezeket legitimáló ideológiák ne uralják le a társadalmi valóság minden szegletét. Az ellenállás szolidáris gazdasági gyakorlatai főképp arra irányulnak, hogy megszervezzék a közösséget, megvédjék a tagokat a kollektív érdekek felismerésén és érvényesítésén keresztül, valamint hosszú távon felépítsenek egy modellt, amely a kapitalista termeléssel

szemben a társadalmi és természeti reprodukcióra helyezi a hangsúlyt, és az alternatív termelési mód mindennapi tapasztalatán keresztül formálja a társadalmat.

A kelet- és délkelet-európai régióban kerestünk fel ilyen progresszív csoportokat. Szó lesz többek között munkajogvédő szervezetről, szövetkezetről, szakszervezeti hálózatról, munkások öngazgatásáról és egy etikus bankról. A cikk Galina Maksimović (ROZA, Rekonstrukcija Ženski fond), Miloš Vlaisavljević (BRID) és Jasmina Husanović (Radnički Univerzitet) segítségével nem készült volna el. A ROZÁ-ról, BRID-ről és a Radnički Univerzitet-ről szóló részek a velük készült interjúkban elhangzott állításokat tükrözik.

ROZA, SZERBIA

Zrenjaninban, a Žarko Zrenjanin jugoszláv antifasiszta partizánról elnevezett észak-szerbiai városban működik a nők munkajogi küzdelmeit támogató szervezet, a ROZA. Az alapítók, Vesna Djordjevic és Milica Lupshor, 2011-ben kezdtek el együtt dolgozni, mikor egy privatizált és bezárásra kárhozottatott zrenjanini gyár körül a munkások tiltakozása az üzem elfoglalásáért küzdő mozgalommá alakult. Djordjevic és Lupshor nem tartoztak a gyár munkásai közé, de saját munkatapasztalataikon keresztül ismerték a környéken alkalmazott taktikákat a munkaerő árának alacsonyan tartására. Keresve a mozgalomban rejlő politikai lehetőségeket, csatlakoztak hozzá, és létrehozták a mozgalom egy frakcióját, amely kifejezetten a női munkások érdekeire koncentrált. A munkások mozgalma a gyár bezárásával véget ért, Djordjevic és Lupshor viszont folytatták a munkát, és 2015-ben regisztrálták szervezetüket, a ROZÁ-t.

Az ehhez hasonló gyárfoglalások és a munkások önszerveződésai a délszláv államokban figyelemreméltó jelenségek, azonban nem túl gyakoriak. A szerveződést, a felszólalást a viszonyok ellen mind kollektív, mind individuális szinten nehezíti, hogy egyes régiókban magas a munkanélküliség, aminek következtében a dolgozók kiszolgáltatottsága is nagy, valamint hogy a gyárak többnyire külföldi tulajdonban vannak, így a munkáltatóval szembeni érdekérvényesítés korlátozott.

A nők helyzete több tényező miatt még rosszabb. Ők tipikusan az alacsonyan bérezett textilipari, ruházatot vagy cipőket gyártó üzemekbe, valamint a szolgáltatási szektorba szorulnak, vagy idénymunkát végeznek. Ezekben az ágakban jelentős az informális vagy munkaerő-kölcsönzésen keresztül való foglalkoztatás, a hiányos vagy előnytelen foglalkoztatási feltételek következtében pedig a nők helyzete kiszolgáltatottabb, és függőségük nemcsak a piacon, hanem a családon belül is nagy. A nők és a férfiak közötti kereseti különbség 11%, ami átlagosan 40 munkanappal többet jelent évente (Kljajić 2017). Mind-eközben a szerbiai politikai elit ideológiájának egyik központi eleme a patriarchátus.

A nemzeti sovinizmus és a megerősödött konzervatív–klerikális diskurzus instrumentalizálja a nőket, a népesedéspolitikát egyik eszközként tekintve őket, akiknek sorsuk alakulásába minimális beleszólásuk sincsen (uo.). Mindez nemcsak a nyilvános diskurzusban és a szakpolitikákban csapódik le, hanem fasiszta csoportok jelenlétében is, amelyek gyakran megtámadják a nők, az LMBTQ közösség jogaiért vagy kilakoltatások ellen küzdő aktivistákat.

Zrenjaninban közel 50 gyár található, amelyekben ruházati és textilipari termékeket állítanak elő olyan világmárkákknak, mint a H&M, a Vero Moda, a Benetton vagy a GEOX. Az 1980-as és 1990-es évek gazdasági és politikai válságai, a dezindusztrializáció és a privatizáció következtében a korábbi termelés az egész országban összezsugorodott, az üzemek nagyrészt bezártak. A szektorban ma Zrenjaninban mintegy 100 ezer ember dolgozik, ami nem éri el az 1980-as években foglalkoztatottak számának felét sem (Ristev 2019). Az ipari termelés leépítése és az ennek következtében megnövekedő munkanélküliség leértékelt a munka értékét, és előnytelen munkakörülmények közé kényszeríti azon keveseket, akik egyáltalán munkához jutnak. Gyakori, hogy amennyiben van is munkaszerződés, az csak rövid távra szól, vagy munkaerő-kölcsönzésen keresztül történik a foglalkoztatás, ami meggátolja a munkavállalót az érdekérvényesítésben – nem léphet be szakszervezetbe és nem sztrájkolhat, stb. A világ- és luxusmárkák termékeit előállító gyárakban gyakori, hogy a munkások a minimálbér alatt keresnek, szerződés nélkül alkalmazják őket, nem fizetnek utánuk járulékokat, télen fűtetlen, nyáron légkondicionálás nélküli termekben kell dolgozniuk. Mindezt úgy, hogy a vezetőség nyomás alatt tartja őket a termelés fokozása érdekében, és bármely panasz esetén elbocsátással fenyegetőzik (Tamindžija, Aleksić és Musiolek 2017). A jogsértésekre Szerbiában nemcsak a CLEAN CLOTHES¹ 2017-es kampánya hívta fel a figyelmet, hanem egy a ROZA által publikált interjúsorozat is.

A *Žene govore* (A nők beszélnek) anonim beszámolóí összegezik, hogy milyen a zrenjanini iparban és a szolgáltatói szférában dolgozni nőként. A folyamatos munkahelyi jogsértések és nyomás mellett nem ritka, hogy a nők családon belüli erőszak áldozatai is. A beszámoló legdurvább történetei olyan esetekről mesélnek, hogy munkavállalókat 45 éves életkoruk után egyszerűen „leváltják” fiatalabb munkásokra, terhesség esetén kirúgják őket, vagy menstruáció esetén vörös szalagot kell viselniük, mivel a munkáltató szerint egy menstruáló nő nem olyan produktív, és ezért ezeken a napokon kevesebb bér jár neki. Ezekben az esetekben, illetve más munkahelyi balesettel és szexuális zaklatással összefüggő ügyekben segíti a ROZA a hozzá forduló munkavállalókat.

A ROZA tevékenysége a városban és környékén ismert, részben a 2017-es médiafigyelem és további kampányok hatására, amelyeket azért szerveztek, hogy bátorítsanak mindenkit a jogtalanságok elleni felszólalásra. A nyilvános elérhetőségeken keresztül kapcsolatba

---

1 Vö. <https://cleanclothes.org/>

lehet lépni a szervezettel, mielőtt azonban valaki megkapná az iroda titkos címét, a ROZA munkatársai körbekérdeznak a kisvárosi kapcsolatrendszeren keresztül az ügyfél személyazonosságát illetően. A tevékenység rejtve és anonim módon működik, ezzel védve a ROZA aktivistáit és az őket megkereső nőket. Ez fontos, hiszen olyan teret kell biztosítaniuk, amelyben a munkások képesek megnyílni és beszámolni az őket ért igazságtalanságokról. A szóban forgó ügytől függően pszichológiai segítségnyújtás és stratégiai gondolkodás következik szakemberek bevonásával. A csoport mára kiterjedt, belgrádi jogászokból és pszichológusokból álló hálózattal rendelkezik, akik pro bono vállalják az ügyeket. Bizonyos esetekben – például munkahelyi szexuális zaklatás esetén – a szerb törvényi szabályozás progresszív, azonban a ROZA tapasztalatai szerint a politikai befolyással rendelkező férfiak mindezen jog felett állnak. A ROZA tapasztalatai alapján a fő nehézséget az olyan ügyek és strukturális problémák jelentik, mint a munkahelyi balesetek esetén a munkáltató felelősségének elismertetése, a munkaerő-kölcsönzés mértéktelen engedélyezése és a korlátozott hozzáférés a szakszervezeti tagsághoz. Ezek mind olyan foltok a szabályozásban, amelyek bár erősen jogsértőek, mégsem lehet peres eljárás során sokat elérni velük kapcsolatban. Ezért a ROZA nehéz helyzetekben mozgósítja aktivistákból és más NGO szervezetekből álló hálózatát, valamint médiakapcsolatait, hogy a nyilvánosságon keresztül nyomást tudjon gyakorolni az állami szervekre. A jogvédelem terén a ROZA ellát ugyan individuális eseteket, de lehetőség szerint igyekszik a jogsértő gazdasági gyakorlatokat kollektív peres eljárással bíróság elé vinni. Emellett a szervezet kampányokat folytat a prekárius munka szigorúbb szabályozásának és szakszervezeti képviseletének megteremtéséért.

A ROZA a jogi segítségnyújtáson felül a jövőben képzéseket tervez a munkavállalás előtt álló szakiskolás nők és férfiak számára, hogy felkészülten, a jogukat ismerve lépjenek be a munkaerőpiacra. Ezenfelül terveik között szerepel egy textilmunkásokra specializálódott szakszervezet kiépítése.

A szervezet munkatársai és aktivistái közül sokan személyesen is megtapasztalták a felsorolt jogsértések valamelyikét. Az alapítókban és a legrégebb munkatársakban álló négy fős mag mellett további hat állandó munkatárs végzi a ROZÁ-ban adódó feladatokat, többnyire főállás mellett. Sok környékbeli fiatal és középiskolás dolgozik emellett a ROZÁ-ban aktivistaként. Számukra a szervezetben való tevékenykedés egy alkalom politikai tapasztalatszerzésre is.

A jelenlegi munka, a munkásoknak nyújtott jogi és lelki segítség mellett nagy szerepe van a szervezetnek az aktivisták politizálásában. Bár a ROZÁ-ban nem végeznek elméleti kurzusokat – mivel ezt elvégzik más csoportok a városban –, tevékenységük és döntéseik tükrözik a ROZA alapítóinak és aktivistáinak strukturális összefüggésekben való gondolkodását és marxista–szocialista elveit.

Az ügyfelek között kizárólag nőket – beleértve transznemű nőket – találunk. A Zrenjaninon kívüli munkások utazásának támogatására szolidaritási alap működik, hogy a szolgáltatás számukra is elérhető legyen. Szerbiára is jellemző a vidék elszakadása a városoktól, amire a ROZA egyrészt a szolidaritási alapon keresztül, másrészt kulturális projektekkel reagál. A ROZA tevékenysége forráshiány miatt főképp Zrenjanin és vonzáskörzetére korlátozódik, egy kulturális projekt keretében azonban bemutatták a szervezetet 9 másik kisebb településen Szerbia-szerte. Annak érdekében, hogy a ROZA tevékenységének hírére terjesszék, *A nők beszélnek* interjúból színdarab készült, amelyet hasonló körülmények között dolgozó és élő munkások előtt adtak elő ország-szerte a ROZA aktivistái és néhány korábbi ügyfelük. A színdarab célja a figyelemfelhívás és az emberek bátorítása volt, hogy keressék a ROZA munkatársait és beszéljenek az őket ért jogsértésekről.

A közvélemény 2017-ben lett figyelmes a ROZÁ-ra, amikor a publikált interjúsorozat legmegdöbbentőbb történeteit felkapta a hazai és nemzetközi sajtó, illetve a bulvármagazinok. A ROZA tevékenységét pozitív visszhang kíséri, az emberek fontosnak tartják működését. Az ellentétes érdekekkel rendelkező politikai és gazdasági szereplők pedig jelentéktelennek tartják a szervezetet, amely meggyőződés a ROZA malmára hajtja a vizet. Mindeközben a ROZA szakmai tapasztalata és tudása felkeltette helyi politikusok érdeklődését, akik a törvénytervezetek írásakor készek figyelembe venni a szervezet javaslatait. Legutóbbi sikerük a mezőgazdasági munka nagyobb kontrollját, ellenőrzött munkafeltételeket és kiszámítható bérezést előíró törvény szakmai előkészítése volt, amelyet el is fogadott a törvényhozás.

A ROZA és több más progresszív kezdeményezés finanszírozását a Rekonstrukcija Ženski fond (RŽF, Nők Alapítványa az Újjáépítésért) látja el, amely az egyetlen helyben alapított, nyíltan baloldali alap Szerbiában. A 15 éve működő szervezet alulról szerveződő csoportokat támogat, hogy tevékenységüket fenntarthatóan és autonóm módon végzhessék. A fókuszban a militarizmus, fasizmus, nacionalizmus elleni küzdelem, valamint a nők diszkriminációja és az ellenük elkövetett erőszakkal szemben folytatott harc áll. Kiemelt fontosságú a roma nőkkel való együttműködés és a roma aktivizmus támogatása, mivel a romákat a többségi társadalom kiközösíti és megbélyegzi, a roma nők pedig különösen láthatatlanok, nem rendelkeznek semmilyen politikai reprezentációval (Pasha és Banićević 2008). Az RŽF a szervezetek támogatása mellett ösztöndíjakat ad mesterszakos és doktori hallgatóknak, valamint gyors reagálású, 72 órán belüli támogatást biztosít vészhelyzet – balesetek, egészségügyi kockázat, gyermekvédelem, családon belüli erőszak elől való menekülés, roma tanulók beiskolázása vagy éppen sztrájk – esetén.² Mindezt pályázati összegek elnyerésével, filantróp donorokkal való kapcsolattartással, valamint

---

2 Vö. <https://www.rwfund.org/eng/programs/rapid-response-grants/>

rendezvényesorozatok szervezésével finanszírozzák. Jelenleg több tízmillió forintot gyűjtenek³ évente az állami intézményeket kikerülve, amelyek a külföldi támogatásokat többnyire konzervatív, klerikális–nacionalista és fasiszta köröknek utalja (Reconstruction Women's Fund 2018: 6).

Az antifaszizmus és feminizmus frontjainak összefonódása a második világháborúig nyúlik vissza Jugoszláviában.⁴ A nők egykor erős és elismert társadalmi pozícióját, amely nem csak a legszélesebben vett általános emberi jogokkal, hanem tulajdonnal is járt a szocializmusban, mára lerombolták – emeli ki a *Nők és aktivizmus* c. filmben Slavica Stojanović, a RZF korábbi vezetője (Pasha és Banićević 2008). Mind az állam, mind az egyház brutális diskurzust folytat a nőkkel szemben: „Senki nem ismeri el a nők jogait és nagy a nyomás, hogy felejtünk el ezeket, mondván, nem léteznek. A válaszunk politikai aktivistaként, hogy nem fordulunk vissza. Harcolunk ezekért a jogokért, hiszen ezeken nőttünk fel, nem a mi találmányaink, örököltük őket és a jövőben is élni fogunk velük” – üzeni Stojanović (uo).

BRID, HORVÁTORSZÁG

A zágrábi székhelyű BRID (Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju), avagy Munkások Kezdeményezéséért és Demokratizálódásáért Alap, a 2008-as horvátországi diáktüntetésekéből nőtt ki, alapítói az oktatási reformok elleni mozgalom szervezői voltak. A tüntetéssorozat, amelynek csúcspontja 2009-ben több város egyetemének egy hónapig tartó elfoglalása volt, a felsőoktatás neoliberais átalakítása – a felsőoktatás fizetősé, valamint a tudás intézkedések hosszú távú sorozatán keresztül való áruvá tétele – ellen szervezték (Tomic 2009: 1). A gazdasági válság által sújtott, csőd szélén álló gyárak munkásai szimpatizáltak a diákokkal, a létrejövő szolidaritás kölcsönösnek, a közös munka pedig időtállóan bizonyult: a BRID 2012 óta végzi munkáját, tevékenységének középpontjában a horvát szakszervezetek támogatása, fejlesztése és átpolitizálása áll. A szervezet mára kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezik különböző szektorban működő szakszervezetekkel, amelyeknek segít az általános és szektorspecifikus problémák megoldásában.

Az együttműködés általában a BRID kezdeményezésével kezdődik, ő keresi a szakszervezeti vezetőket és kínálja fel szakmai segítségét. Bár a problémák iparáganként eltérnek, az önszerveződés és öngazgatás során mutatkozó nehézségek, illetve a szakszervezeti tagok létszámának csökkenése elterjedt jelenségek. Általánosan szüksége van

---

3 2018-ban 42,5 millió forint értékű szerb dinárt (Reconstruction Women's Fund 2018:4).

4 Vö. Wikipédia szócikk a jugoszláv nők antifasiszta szervezetéről: https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_Antifascist_Front_of_Yugoslavia

minden szakszervezetnek a szervezett munkások létszámának növelésére, a működés – döntéshozatal és struktúra – fejlesztésére. A megerősített szakszervezeti struktúra és a munkások utánpótlása szükséges ahhoz is, hogy a szakszervezetek hosszú távon önfenn tartók legyenek vagy külső (EU-s) forrásokhoz jussanak.

A szakszervezeti vezetők – akik jellemzően az idősebb generációhoz tartoznak – jól tudják, hogy a fiatalok nélkül apránként eltűnnek a szakszervezetek.⁵ A fiatalabb munkások szakszervezetbe való beléptetése azonban mind a foglalkoztatottság módja, mind a munkásmozgalmi tradícióhoz való (negatív vagy nem létező) viszony miatt nehéz. Ezenfelül létezik egyfajta szakadék a fiatalabb és idősebb generáció között, ami megnehezíti mind a szakszervezeteken belüli, mind a BRID fiatal tagjai és az idősebb szakszervezeti vezetők közötti közös munkát. A bizalmatlanság egyik oka az 1990-es évek háborús tapasztalataira vezethető vissza, amikor a szakszervezeti tevékenység vagy egy sztrájk vezetése a szakszervezetis életébe is kerülhetett. Másrészt a közelmúltban nagy port kavart a horvát kormány NGO-k elleni kampánya, amely megnehezíti a BRID törekvését a bizalmi kapcsolatok létrehozására.⁶

A BRID a szakszervezetek számára a szervezeti struktúra fejlesztését és a taglétszám növelését kínálja. Ezt egyrészt olyan stratégiákon keresztül valósítják meg, amelyek a fiatal munkásokat célozzák; másrészt a döntéshozatal demokratikusabbá tételén keresztül érik el, ami ugyancsak vonzóbbá teszi a szakszervezeteket a fiatal munkások számára. A modell alapját az ifjúsági alapszervezetek munkájának megfigyelése adja: a tapasztalatok szerint ezek akkor eredményesek, ha a szakszervezet anyagi támogatása mellett a döntések tekintetében szabad kezet kapnak. A fejlesztés és az eredményes működés lehetővé teszi a szakszervezetek számára hosszú távon, hogy több támogatáshoz jussanak, és a finanszírozás tekintetében egyre függetlenebbek legyenek, ami ugyancsak pozitívan hat a struktúrára és a szervezett munkások hatalmi potenciáljának növelésére.

A BRID szervezeti felépítése öt területet fed le. Van egy csoport, amely a BRID önfenn tartását biztosítja, ők felelnek az infrastruktúráért, pénzügyekért, adminisztrációért. Emellett van egy kapcsolattartásért felelős csapat, amely a különböző partnerekkel, szakszervezetekkel, pártokkal kommunikál. Emellett a szervezet része egy kutatócsoport, amely különböző témákban vesz fel adatokat és végez kutatásokat. Feladatuk egyrészt bizonyos szektorok feltérképezése, másrészt társadalmi, társadalomtörténeti elemzések készítése (például osztályszolidaritásról az 1980-as években, illetve a nacionálsovinizmus mértékéről a mai

---

5 A munkások 35%-a volt 2000–2009 között szakszervezeti tag, ez az arány 2016-ra 26%-ra csökkent (Vandaele 2019: 21).

6 Amely nem összekeverendő a magyarországi kormánykommunikációval, a horvát kormány ugyanis jelenleg (2019) jobb viszonyt ápol az ún. civil társadalommal.

munkásság körében). A BRID-ben nagy szerep jut az oktatási programoknak, amelyeket külön csoport irányít, továbbá van egy média csoport, amely „Munkások Jogai” néven online lapot üzemeltet. A futó projekteket 6 állandó munkatárs más horvát és nemzetközi szervezettekkel, kutatóintézetekkel és a szakszervezetekkel együttműködésben valósítja meg: összesen 26 tag, 20 partner és 200 szimpatizáns dolgozik a BRID mögött, a BRID-dal együtt. Ez a horvátországi baloldal egyik kiterjedt hálózata, benne különböző szervezetek és emberek fognak össze és dolgoznak ugyanazért a célért: a szocialista elvek mentén történő társadalmi változás elősegítéséért. A BRID jó kapcsolatot ápol más zágrábi NGO szervezetekkel, támogatja a helyi Pride-ot, a március 8-i nők menetét, valamint az antifasiszta tiltakozásokat. A BRID korábbi munkatársai a szervezetből kilépve más csoportokkal együttműködésben egy municipalista projektet hoztak létre „Zágráb a MIÉNK” (Zagreb je NAŠ) néven, hogy megakadályozzák a jobboldal erősödését, demokratizálják a helyi politikát, és elérjék, hogy jobban érvényesüljön az igazságosság a városi szolgáltatásokhoz való hozzáférésben, valamint garantálva legyen ezek minősége mindenki számára.⁷

A BRID fő tevékenysége Zágráb körzetére és az észak-horvátországi ipari régióra korlátozódik, ennek fő oka a források korlátozottságában van. Varaždinban egy, a munkások által elfoglalt gyárban (ITAS Prvomajska⁸) segítenek az öngazgatásban, a döntéshozatallal, részvétellel és a tulajdonnal kapcsolatos ügyekben. Vidéken kizárólag a BRID kutatást végző csoportja aktív, tagjai találkoznak a helyi munkásokkal, akikkel azonban a BRID-nek legfőképp a helyi szakszervezeteken keresztül van kapcsolata.

A jelenlegi projektek közé tartozik például egy, az óvodai dolgozókat tömörítő szakszervezet segítése, vagy a sokat ingázó és a munkát individuálisan végző ápolók szakszervezeti szervezése. Ezen kívül a BRID olyan szakszervezetek alapítását, illetve alapításának segítségét tervezi a jövőben, amelyek a digitális és technológiai fejlődés következtében megjelenő „új” szektorokat fednék le.

További állandó program az évek óta működő „Nők szakszervezeti iskolája”. Itt csoportos beszélgetéseken, előadásokon keresztül foglalkoznak szervezett női munkások, aktivistákkal és szakemberekkel együtt a kapitalizmus és patriarchátus kapcsolatával, valamint speciálisan a nőket érintő munkaerőpiaci és politikai kérdésekkel. A többnapos program célja, hogy a részt vevő munkásnők támogatást kapjanak kritikus élethelyzetekben: meglássák az őket érintő problémák összefüggésrendszerét, tudatosan kézbe tudják venni a

---

7 Vö. <http://www.zagrebjenas.hr/zagreb-is-ours/>

8 Vö. Nekić, Martina (2017): Dobra ekonomija u metalskoj industriji – egzotika sa sjevera Hrvatske [online] <https://www.frontslobode.ba/vijesti/drustvo/111858/dobra-ekonomija-u-metalskoj-industriji-egzotika-sa-sjevera-hrvatske> [2020.01.21]

problémák megoldását és erősebben tudják képviselni az érdekeiket mind a munkahelyi környezetben, mind a szakszervezetekben.

A BRID anyagi stabilitását több forrásnak köszönheti: legnagyobb támogatójuk hosszú évek óta a Rosa Luxemburg Alapítvány, emellett az Európai Szociális Alap és a horvát kormány 2003 óta működő alapja a civil társadalom fejlesztéséért is biztosít forrásokat. A BRID számára kedvező légkör egyrészt a kormányon nagyjából ciklusonként egymást váltó két párt – a Nyugat-orientált, liberális demokráciát képviselő kereszténydemokraták és a szociáldemokraták – mérsékelt politikájában rejlik. Másrészt a horvát gazdaság turizmusra épülő struktúrája játszik szerepet abban, hogy az állami támogatásból is részesülnek. A turizmuson keresztül érkező bevételek miatt az ország nincs kitéve annak, hogy kielégítse a külföldi befektetők munkaerő-keresletét olcsó munkásokkal és a felhalmozást segítő, azaz a munkások féktelen kizsákmányolását lehetővé tevő törvényekkel. A BRID tapasztalatai szerint az állam vagy külföldi szervezetek pályázati pénzei nem járnak a tevékenységet befolyásoló függőséggel, elég szabad tér marad a szervezet számára. Ezeket a forrásokat viszont a BRID szereti ideiglenesnek tekinteni, hiszen a cél egy fenntartható, erős és immáron az állami intézményektől függetlenül működő szakszervezeti struktúra kialakítása.

RADNI KI UNIVERZITET TUZLA, BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA

Tuzlában, Bosznia és Hercegovina észak-keleti régiójában fekvő jelentős iparvárosban működik a DITA, egy tisztítószereket és mosóport előállító gyár, amely a 2010-es években a munkások küzdelmeinek színhelyévé vált. A munkások által szervezett megmozdulások fő okai a korrupt privatizáció és más, ellenük elkövetett bűncselekmények – úgy mint az évekre visszamenő járulék- és bérkimaradások – voltak.

A sztrájkok és az önszerveződés ethoszát nagyban meghatározza a jugoszláv öngazgatás tradíciója, az ebből az időből fennmaradt elvek és gyakorlatok, valamint a régió meghatározó munkáskultúrája. A várost éppen ezért a vörös jelzővel együtt szokás említeni. Vörös Tuzla kultúrája megmutatkozik az elmúlt évtizedek választási eredményeiben is: nincs másik olyan város Bosznia és Hercegovinában, ahol az etnonacionalista pártok ennyire eredménytelenek lennének, míg a baloldal stabilan sikeres.⁹ Ennek ellenére az ipari régió élete a kelet- és délkelet-európai reálszocialista rezsimek széthullása óta radikálisan megváltozott: a munkanélküliség 50%-os, a fiatalok körében 75%-os (Husanović 2014: 148,

---

9 A tuzlai kultúráról még több: Caroli: Salt and Socialism: A Deconstruction of Tuzla's Political Identity in the Context of the Bosnian Conflict. https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/page-files/Calori_EP_No35.pdf (Letöltve: 2020. február 02.)

Caroli 2016). A háború, valamint a privatizáció kevéssé értett és még kevésbé kontrollált hullámai óriási csapást mértek a termelésre (Gilbert és Husarić 2019). A gazdaság kapitalista átalakulása megszüntette a közjavakat, elvette a munkásoktól a gazdasági döntésekbe való beleszólás jogát, a szegénység, a kiszolgáltatottság, valamint az ezeket kísérő fasiszta fantáziák a hatalom és irányítás sikeres eszközévé váltak (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 227).

A DITA történelme tükrözi az 1990-es és 2000-es évek folyamatait: a gyárat privatizálták, a tulajdonos kölcsönöket halmozott fel, majd 2012-ben csődöt jelentett. 2015-ben, mikor a csőd eljárás megkezdődött, a munkások 40 havi bér- és járulékelmaradást tartottak nyilván, és több mint 2 éve, a nap 24 órájában őrizték az üzem gépállományát, hogy azt ne adhassa el a tulajdonos, illetve ne vihessék el a hatóságok (Kovačević 2015). A DITA munkásainak elszántságát a gyár elfoglalására nagyban befolyásolta a gyárban dolgozó nők elköteleződése, akik a küzdelem élcsapatává váltak. A résztvevők elmondása szerint döntő pillanat volt, amikor az egyik nő – aki később a harc központi vezetőjévé vált – a cég tulajdonát képező autóval épp távozni készülő korrupció igazgató elé vetette magát (uo. 5). Ezenfelül a munkások elmondása szerint a háborús élmények is nagyban befolyásolták a radikalitást az elköteleződés, a kockázatok vállalása és az önfeláldozásra való készség területén (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 226).

A DITÁ-ban dolgozók nem csupán a bérek kifizetéséért harcoltak, akcióik – sztrájkok, éhségstrájkok, az utcán és a hivatalokban történő demonstrációk, blokád és gyárfoglalás – mind tiltakozások voltak a termelésért, a gyárban folyó termelés újraindításáért (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 226). A gyárnak elvégre központi jelentősége volt a megélhetés, azaz a munkások és családjuk életének, valamint a régió életszínvonalának biztosításában (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 230). A DITA küzdelmét súlyos dilemmák kísérték, hiszen nem volt egyszerű az ellenállás formáját megválasztani. A hagyományos sztrájk keveset ért, hiszen épp a gyártás beszüntetése ellen tüntettek. Emellett nehéz volt megtalálni a követelések címettségét: mind a gyár tulajdonosa, mind a kormányzat elutasította a követeléseket és hátrította a felelősséget. Továbbá központi szerepet játszott az események alakulásában a nyilvánosság: a médiában megjelenő narratíva azonban csak korlátozottan tette lehetővé a munkások valós követelésének közlését. A sajtóban megjelenő tudósítások túlnyomó része a munkások nyomoráról szólt és szenvedésüket mutatta be, elsődleges céljukat, hogy a gyár termelése újra megkezdődjön és a munkások öngazdátásában folyjon a termelés, nem volt képes közvetíteni (Gilbert és Husarić 2019).

Bosznia és Hercegovina katasztrofális gazdasági és politikai állapota több tényezőre vezethető vissza. Az ország politikai viszonyait a háború óta nem sikerült rendezni, aminek következtében a kormányzás akadályozott. Emellett a dezindusztrializáció, a féktelen és

korrupt privatizáció következtében mind a munkanélküliség, mind a szegénység a társadalom óriási hányadát érinti. 2014 februárjában Tuzlában újabb négy, korábban állami, később privatizált vállalat esetében indítottak el csődeljárást, amely felrobbantotta a társadalmi feszültségeket. Február elején tömeges tüntetésekre került sor Tuzlában, Szarajevóban, Zenicában, Mostárban és Bihácsban; a demonstrálók összecsaptak a rendőrökkel és több kormányépületet felgyújtottak, azt követelve, hogy a politikai vezetés vállaljon felelősséget az országban uralkodó állapotokért (Reljić 2014, ZEIT ONLINE 2014a, ZEIT ONLINE 2014b).

A nyomás hatására a kormány 2015-ben megkezdte több csődeljárás felülvizsgálatát (Pepić 2015). Ahhoz azonban, hogy a DITA túléljen, meg kellett győzni a hatóságokat és a befektetőket, hogy az üzem működőképes, a termékek pedig piacképesek. 2015-ben alku jött létre a csődeljárást vezető menedzser és a munkások között, aminek eredményeképpen néhány gyártósort – amelyek állapota időközben nem romlott le – újra üzembe állítottak (Gilbert és Husarić 2019). Egy sikeres médiakampánynak és a helyi és tágabban vett közösség szolidaritásának köszönhetően, akik a DITÁ-t többek között a termékek vásárlásával és terjesztésével támogatták, sikerült a gyár stabilizálása és lassanként az összes gyártósor üzembe helyezése.¹⁰

A gyárfoglalást kísérő egyik aktivista projekt a Munkások Egyeteme (Radnički Univerzitet), amelyet formálisan 2014 őszén alapítottak. A kezdeményezés keretén belül különböző háttérből érkező emberek – munkások, diákok, aktivisták, művészek, akadémikusok és más szakemberek – dolgoznak együtt, hogy a közösen létrehozott tudáson és szolidaritáson keresztül lehetőség nyíljon beavatkozni a régióban uralkodó végzetes politikai és gazdasági folyamatokba. Az aktivisták különböző projektek keretei között 2005–2006 óta vannak jelen a közösség életében. Korábbi fő fókuszukat a kritikai emlékezetpolitika képezte, a jugoszláv háború etnonacionalista értelmezése ellen tevékenykedtek, illetve a zágrábi diáktüntetések nyomán a 2010-es évek elején elterjedő diáktüntetések során plenáris ülések szervezésével támogatták a helyi egyetemistákat. A DITÁ-val való együttműködés 2011-re nyúlik vissza. Ekkor, egy jéghideg február közepén, a munkások elbarikádozták magukat és éhségsztrájkba kezdtek. Látna, hogy a sajtóban nem talál visszhangra az embert próbáló tiltakozás – az éhségsztrájkról mindössze egy pár soros apró cikk jelent meg –, az aktivisták elkezdtek helyben támogatni a munkásokat, hogy tudják, nincsenek egyedül a küzdelemben.

Az ezt követő években az aktivisták azon dolgoztak, hogy felhívják a figyelmet a DITÁ-ban folyó harcra és minél több embert mobilizáljanak a kérdés körül. Ennek keretén belül 2013-ban elkészült a *Dita hangja*¹¹ c. dokumentumfilm. 2014 februárjában a

---

10 Bővebben: Gilbert és Husarić (2019)

11 Vö. Glas Dita <https://www.youtube.com/watch?v=sSKSVg2dqMY> [2020.02.02]

tömegtüntetések epicentrumává vált a gyár, de nemcsak a munkások, hanem az aktivisták is központi szerepet játszottak a tiltakozások szervezésében más aktivista csoportokkal (például a Kooperativa Front Slobode-vel) együttműködésben. A demonstrációkon túl plenáris üléseket és úgynevezett nyílt tanórákat rendeztek a tuzlai aktivisták. Utóbbiak Jasmina Husanović, a Munkások Egyetemének egyik alapítója és aktivistája szerint kevésbé „új tudás vagy információ elsajátításáról” szolt, hanem az „utolsó pillanatnak a megragadásáról”, mielőtt az események etnonacionalista vagy fasiszta ideológiával töltődnének fel (Husanović 2014: 146). Emellett a plenáris ülések formájában létre akarták hozni azt a helyszínt, ahol lehetséges „a társadalmi ellentétek igazságáról” való beszélgetés, ahol a közösség traumái – erőszak, kizsákmányolás, elnyomás, áruvá válás – kibeszélhetővé, és ahol a szocialista-antifasiszta örökség is tematizálhatóvá válik. Mindezt azzal a céllal, hogy lefektessék az alapjait egy szolidaritáson alapuló társadalmi, politikai és gazdasági átalakulásnak (uo.).

Ezeknek a céloknak ad konkrétabb és tartós keretet a később megalapított Munkások Egyeteme. A tevékenység fókuszában a struktúra megteremtése áll, hogy akik részt akarnak venni a politikai munkában, megtehessek nyilvános üléseken és a bázisdemokratikus struktúráján keresztül. Ezen felül a hangsúly a tudástermelésen van, amelyet sokrétű társaság hoz létre. Így az egymástól való tanulás kölcsönösen megy végbe a felsőoktatásban tanuló, dolgozók, munkások, aktivisták és minden más résztvevő között. A Munkások Egyeteme tevékenységei közé tartoznak a nyitott tanórák, képzések, valamint a munkások küzdelmeinek támogatása. A DITÁ-ban zajló munkának része volt egy a részvételi akciókutatás elvein alapuló projekt, illetve rengeteg multimédiás anyag¹² létrehozása a munkásokkal közös küzdelmük bemutatásának és népszerűsítésének érdekében. Ezen felül a Munkások Egyetemének aktivistái napi szinten jelen voltak a DITÁ-ban.

A nyílt tanórák kínálják azt a strukturális keretet, hogy a szélesebb közönség részt tudjon venni a munkások küzdelmében, hogy lehetőség adódjon arra, hogy a munkások másokat bevonjanak küzdelmükbe. Az üléseken a munkások számára fontos kérdéseket dolgoztak fel, meghatározták, mely témák köré szerveződjenek az alkalmak és a beszélgetés során is az egymástól való tanuláson volt a hangsúly, nem a szakemberek előadásán vagy a munkások frontális oktatásán. A nyílt tanórák alkalmával olyan témák kerültek sorra, mint a demokratikus öngazgatás, csődjeljárások, munkajogok, osztály és nemzet problémái.¹³ A tanórák megmutatták, mekkora igény mutatkozik a résztvevők részéről arra, hogy elsajátítsanak bizonyos fokú jártasságot jogi, politikai és gazdasági kérdésekben, és ismerjék

---

12 Részből a Radnički Univerzitet Youtube csatornáján: https://www.youtube.com/channel/UCigZSGXC_NcCMMDQJFT_ftw és a Front slobode csatornáján: <https://www.youtube.com/channel/UCb9BSNXQqOYGoKrit5QURbQ> [Letöltés: 2020.02.02]

13 Vö. <http://radnickiuniverzitet.org/view-more/otvorene-ucionice/108>

a szakszervezeti küzdelmek történelmét. Ezenfelül fontosnak bizonyultak olyan témák, amelyek az önszerveződést és a csoportmunkát segítik elő, úgymint a követelések artikulációja, illetve a konstruktív, nem konfrontatív kommunikációs stratégiák (Radnički Univerzitet 2016: 8).

A DITÁ-val közösen végzett másik projekt során a Munkások Egyeteme kutatási módszerek alkalmazásán keresztül támogatta a munkások önszerveződését és segítette elő a kollektív cselekvést. A kutatás során Paulo Freire radikális pedagógiájára, a feminista kutatási praxisra és a részvételi akciókutatás módszerére támaszkodtak (uo. 1 és 11).¹⁴ *Mi történt ...?* – hangzott a kutatás központi kérdése. Nemcsak a rendszerváltás és a privatizáció, hanem a közös munkát és az önszerveződést akadályozó traumák és veszteségek szempontjából is meg kellett válaszolniuk a kérdést: *Mi történt például a munkával és a munkásosztállyal a rendszerváltás óta? Hogyan degradálták a jugoszláv társadalom központi alakját, tevékenységének értékét, és miért akadályozza a jog, hogy részt vegyen a döntéshozatalban?* (uo. 2–4). A DITÁ-ban létrejött közös, a sikeres kollektív cselekvés eléréseért folyó munka ezen és további olyan kérdések feldolgozásán alapult, amelyek a piac és a törvényi szabályozás átalakítását és a kulturális diskurzus változását érintették. A DITA harcának, amely elsősorban a termelésért folyt, elengedhetetlen részét képezte, hogy a munkások – és tágabb értelemben minden bizonytalan körülmények között foglalkoztatott munkavállaló – tapasztalatai kifejezhetőek legyenek és a nyilvánosság részévé váljanak, valamint hogy mind tapasztalataik, mind tudásuk társadalmilag el legyen ismerte. Ez a kritikus vizsgálódás, a kialakult gazdasági–politikai helyzet megértését célul kitűző tudástermelés képes gyökeresen aláásni a domináns (neoliberális) ideológiát. A politikai cselekvés elősegítéséhez viszont elsődleges fontosságú volt annak tisztázása, hogy mely gazdasági–politikai célok megvalósíthatók, és – elérhetetlenségükből kifolyólag – melyek veszélyesek a kollektívára nézve (például mert növelnék a reménytelenséget). A közös munka közben ezen a mezsgyén kellett egyensúlyozni, megtalálni a reális követeléseket, azaz azt, hogy hol marad lehetőség a beavatkozásra (uo. 8).

A DITÁ-ban való küzdelem fontos eleme volt az aktivisták és a munkások közötti erős szolidaritás, amely 2–3 év kemény küzdelme során szilárdult meg. Ahogy Jasmina Husanović fogalmaz, nem csupán partnerség alakult ki közöttük, hanem elvtársakká váltak. Mégis, a kooperáció szükségessé tette az arról való párbeszédet, milyen különbségek állnak fenn közöttük, és ez hogyan hat a közös munkára. A Munkások Egyeteme társadalomról alkotott képében a marxista osztályelmélet érvényesül, tehát nem feltételeztek megosztottságot a DITÁ-ban együtt dolgozó emberek között. Ennek ellenére a köztük húzóódo különbséget

---

14 Magyarul a részvételi akciókutatásról: Udvarhelyi Éva Tessa és Dósa Mariann (szerk.): A kutatás felszabadító ereje. A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata. Napvilág Kiadó, 2019. illetve a Közélet Iskolája kurzusai: <http://www.kozeletiskolaja.hu/>

– hogy a munkások 5 éve fizetés nélkül élnek, az aktivisták viszont stabil állással és társadalmi pozícióval rendelkeznek – hiba lett volna nem tematizálni. A Munkások Egyeteme azt a nézetet vallja, hogy a társadalmi hierarchia nyomán keletkező megosztottság nemcsak a kutatás során okoz nehézségeket, hanem általánosan gátolja és elfojtja a politikai cselekvést, hiszen bizonytalanná és bátortalanná teszi az elnyomott csoportokat (uo. 4–5). Ezért is volt cél közösen, egyenlő felekként, erős szolidaritásban dolgozni a DITA munkásaival. A probléma megoldását a részvételi akciókutatás során a megértésért tett intenzív munkán túl az tette lehetővé, hogy a kutatók kialakították a szolidaritás gyakorlatainak szimbolikus és anyagi formáit. Hogy a munkások biztosak lehessenek benne, hogy az aktivisták nem busás fizetség ellenében tevékenykednek, bepillantást engedtek például életkörülményeikbe. Emellett létrehoztak egy szolidaritási alapot, amelyből olyan dolgokat finanszíroztak, mint a munkások hosszú évek utáni első csoportos kirándulása (uo. 7).

Mindemellett az összefogás legnagyobb nehézségét a bizalom fenntartása jelentette a külső nyomás és belső feszültségek mellett. Gyakori tapasztalat volt a munkások körében, hogy politikai képviselőik, szakszervezeti tagok, legközelebbi munkatársak elárulták vagy felhasználták őket. A DITA esetén is a dolgozók kis csoportja, mintegy 100 ember sztrájkolt. A Munkások Egyeteme és DITA összefogásának széthúzására a városban terjesztett pletykákkal próbálkoztak azok, akiknek politikai és gazdasági érdekeik fűződtek a gyár bezárásához. A küzdelem keménysége ezen kívül nagy terhet jelentett a munkások számára, sokan pszichés problémák tüneteit mutatták és kivetítették a belső nyomást és félelmeiket, potenciális áruókat látva másokban.

A DITÁ-ban folytatott sok éves küzdelem és közös munka sikerességét nem kérdőjelezi meg az, hogy a gyárat időközben ismét privatizálták. Az új tulajdonos eltávolította a DITA szakszervezetének kulcsfiguráit, leépítette a szakszervezetet és így megszűnt a további kooperáció lehetősége. A Munkások Egyeteme azonban tovább folytatja tevékenységét, kapcsolatban van több gyár szervezett munkásaival, képzéseket szervez társadalmi témákban, mobilizálja a közösséget Tuzlában, és hálózatain keresztül más városokban is. A fő fókusz jelenleg az ipar és a neoliberalizmus okozta ökológiai források és közjavak kifosztásának kérdése képezi, amelyet jelenleg nagyon nagy figyelem övez az országban és sok embert politizál. A Munkások Egyetemének eddigi küzdelmekben megszerzett tudása és tapasztalata nagyban hozzájárul a jövőben létrejövő mozgalom sikerességéhez nem csak Bosznia és Hercegovinában, hanem mindenhol, ahol levonják belőle a helyes következtetéseket.

SZOLIDARITÁS HÁLÓZAT, GRÚZIA

A grúziai Szolidaritás Hálózat (სოლიდარობის ქსელი) független szakszervezeti hálózat és központ munkások számára, amely 2015 óta szervezi és támogatja a dolgozókat annak érdekében, hogy képesek legyenek beleszólni az őket érintő politikai és gazdasági döntésekbe. A Szolidaritás Hálózat tevékenysége marxista–feminista elveken alapszik, a munkások támogatása mellett fő fókuszuk a nők elnyomása elleni küzdelem. A Hálózat szervezeti célja továbbá egy országos összefogás létrehozása a szakszervezetek között, amely ellátja megfelelő funkcióját a jelenleg létező, ám csupán látszatintézményként működő országos szakszervezeti szövetséggel szemben. Fő partnereik a szociális munkások, a médiában dolgozók és a metrókocsi-vezetők szakszervezete, akikkel együttműködésben eddig több sikeres sztrájkot és kampányt csináltak végig (Vagner 2019).

A grúz társadalomban különféle tünetek jelzik a válságot: szegénység és munkanélküliség, félelem a tömeges elbocsátástól és olyan halálesetek, amelyek a strukturális problémákból adódnak. A társadalmi krízis következménye annak a neoliberais politikai rezsimnek, amely a mai napig korlátozza a problémák megoldására tett kísérleteket.¹⁵

A rendszerváltást követő időszakot Grúziában elsőként egy ultranacionalista periódus határozta meg, majd a rákövetkező kormány korrupciós botrányai, 2003-tól pedig a kormányra kerülő Mikheil Saakashvili nacionalista köntösbe bújtatott radikális piaci deregulációja. Saakashvili pártjának ideológiai monopóliuma nem tűrt meg semmilyen kritikát a piacgazdasággal szemben: a bevezetett neoliberális reformok egyszerre jártak a GDP robbanásszerű emelkedésével és a társadalmi egyenlőtlenségek radikális növekedésével; a társadalom széles rétege elszegényedett (Pertaia 2017). A 2010-ben Saakashvili nevéhez fűződő alaptörvény-módosítás („Liberty Act”) a mai napig védi a piac szabadságát és megbénítja az államot az államháztartás bevételeinek és kiadásainak szigorú korlátozásával. Az alaptörvény-módosítás értelmében az államháztartási kiadások nem haladhatják meg a GDP 30%-át, az adósság a GDP 60%-át és az államháztartási hiány a GDP 3%-át. Emellett a grúz adórendszer az egyik legregresszívebb a világon: a piaci szereplők kedvező feltételek mellett tudnak felhalmozni, míg az állam a bevételeit kizárólag a főképp a fogyasztókat terhelő áfán keresztül tudja beszedni (Japaridze 2017). Saakashvili alaptörvénye az adók emelését kivonta a parlament hatásköréből – adóemelés csak úgy lehetséges, ha a kormány népszavazást ír ki, a progresszív adórendszerre való áttérésről tartandó népszavazás viszont ugyancsak alaptörvény-ellenes (uo.). Mindennek eredményeképp a legkiszolgáltatottabb szereplők – számottevő középosztály hiányában elsősorban a dolgozók – tartják el az államot (uo.). A jelenleg kormányzó – a jobbközép Grúzai Álom

---

15 Vö. Japaridze (2017)

Pártból és a szociáldemokrata pártból álló – szövetség mozgásteret az alaptörvény miatt korlátozott, a pártok szétforgácsolódásának következtében pedig senki nem rendelkezik az alaptörvény-módosításhoz szükséges többséggel. Habár a kormány megvalósított egy átfogó egészségügyi reformot, több szektorban borzasztó körülmények uralkodnak (OC Media 2018, 2017a, 2017b). A szociális ellátórendszer alulfinanszírozott, a szociális munkások túlterheltek, a szolgáltatások minimális ellátása nem biztosított, ami kockázatot jelent mind a szociális munkásokra, mind azokra, akik az ellátást igénybe vennék (OC Media 2019a). A közsféra folyamatos leépítése következtében több ezer embert rúgtak ki az utóbbi években és sokan félnek a további elbocsátásoktól (Chubabria 2017). A krízis megmutatkozik ezenfelül a munkavédelmi előírások betartásának hiányában, ami számos halálesethez vezetett az elmúlt években (OC Media 2019b). Mindezekre a parlamenten kívüli baloldali ellenzék tüntetésekkel, sztrájkokkal, szolidaritási akciókkal és olyan hosszú távú politikai szövetségek felépítésével reagál, mint a Szolidaritás Hálózat (Pertaia 2017).

A dolgozókat érintő problémák mára a média és a közösségi média érdeklődésének középpontjába kerültek, ami a Szolidaritás Hálózat alapítói szerint többek közt a szervezetnek is köszönhető (Vagner 2019). Politikai módszerük „holisztikus” – mondja egy interjúban Sopo Japaridze, az egyik alapító. Ez annyit tesz, hogy rendszerszintű narratívába illesztik az aktuális ügyeket: a szociális munkások sztrájkja például alkalmat adott arra, hogy összekösés az ellátórendszer krízisét az adórendszer problémájával, amely a neoliberais politika eredménye. Hangsúlyozzák egy-egy küzdelem azon oldalát, amely más társadalmi csoportokat is érint: a metrókocsi-vezetők sztrájkja során azzal érték el a sikereket, hogy a hangsúly nemcsak a munkások egészségügyi állapotán, munkakörülményeiken és a biztonság hiányán volt, hanem a tömegközlekedési szolgáltatás folyamatos leépítésén is.

A Szolidaritás Hálózat önkéntesei petíciókon és aláírásgyűjtésen keresztül népszerűsítik tevékenységüket. Az általuk szervezett sztrájkok sikeressége pedig hozzájárul ahhoz, hogy megváltozzon a szakszervezetekről élő, a reálszocializmusból származó általános kép. A rendszerváltás előtt a szakszervezetek nem voltak erősek, mivel a párt konkurenciát látott bennük. Az 1990-es évektől az ipart elkezdték leépíteni, a mezőgazdaság kis termelőkre bomlott, és a szolgáltató szektor nem fejlődött olyan erőteljesen, hogy jelentős szakszervezetek jöjjenek létre. Emellett időről időre megjelentek Grúziában az úgynevezett „sárga szakszervezetek”, amelyeket a munkáltatók üzemeltetnek az önszerveződés blokkolására (Chubabria 2017). A szovjet típusú rendszer örököséként hátrahagyott szakszervezeti struktúra ezenfelül nem a munkások önszerveződésén alapul, többnyire utazási utalványokat biztosít és nem hatalmat. Ezekkel a struktúrákkal, rutinokkal és tradíciókkal szemben a Szolidaritás Hálózat célja igazi szakszervezetiséget kialakítani, amelynek a munkások önszerveződése, részvétele és elköteleződése a motorja (Vagner 2019).

Ennek kialakításában az első lépés a Szolidaritás Hálózat tevékenységét, valamint a szervezetben tevékenykedő aktivisták és munkások közötti viszonyt érinti. Egyrészt fontos, hogy a szervezet ne jogsegély vagy szolgáltatói szervezet legyen, amely individuális problémák esetén nyújt segítséget a munkásoknak. A szervezet másik alapítója, Revaz Karanadze a korábban már említett interjúban elmondja, hogy a fő hangsúly a munkások „politizálásán és az agitáción van, a munkások öntudatának kialakításán”, hogy a problémák megértése politikai követelésekké és kollektív cselekvéssé válhasson. Másrészt igyekeznek elérni, hogy minél több munkás legyen aktív és töltsön be vezető pozíciót a szervezetben. A Szolidaritás Hálózat tapasztalatai szerint azok, akik a munkán keresztül lesznek a társadalmi küzdelmek részesei, elkötelezettebbek politikailag és megbízhatóbbak, mint azok az aktivisták, akik még csak diákok. A huszonéves aktivisták tartós tevékenysége legfőképp azért marad el, mert sokan külföldre költöznek és azok, akik egyáltalán visszatérnek, többnyire előlépnek a társadalmi ranglétrán és nem lesznek többé politikai aktivisták.

A munkások támogatása mellett a Szolidaritás Hálózat aktív feminista küzdelmekben is. Jelenleg kampányt folytatnak a minimálbérért, melynek alacsony értéke főképp a nőket terheli. Továbbá kampányolnak a fizetett szülési szabadságért, és ők szervezik a március 8-i, nemzetközi nőnap tüntetést. Aktívak ezenkívül mind környezetvédelmi témákban, mind az LMBTQ kisebbség harcaiban. Ezekben a kérdésekben is mobilizálják a partner szakszervezetek szervezett munkásait, több-kevesebb sikerrel. Míg a nők jogaiért való tüntetés a szociális munkásokat és a metrókocsi-vezetőket is az utcára tudja vinni, utóbbiakat – tapasztalatuk szerint – nehéz az LMBTQ-témába bevonni.

A sikerek és tervek sorolása mellett Japaridze és Karanadze az interjúban elmondják, hogy a grúziai helyzet legnagyobb kihívása az elvándorlás és „a társadalom széleskörű átalakításáért folytatott küzdelem reménytelensége”. Hogy mi készíti a Szolidaritás Hálózat aktivistáit mégis a politikai küzdelmek megvívására? Erre a kérdésre Antonio Gramsci forradalmi gondolkodásról szóló szállóigéjével válaszolnak, miszerint az ész pesszimizmusának és az akarat optimizmusának szellemében cselekednek: tudják, hogy a változás esélye kicsi, és minden ellenük dolgozik, mégis kitartanak az intervenció fontossága mellett.

ETIKUS FINANSZÍROZÁSÉRT SZÖVETKEZET, HORVÁTORSZÁG

Egy további sokoldalú horvát projekt az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet (*ZEF, Zadruga za Etično Financiranje*), amely 2014-ben alakult és az elmúlt évek alatt Horvátország legnagyobb szövetkezetévé vált. Tagjai a legkülönbözőbb tevékenységekben vannak otthon: helyi földgazdálkodók, építőipari vállalkozók, a vendéglátásban és a szolgáltatási szektorban

tevékenykedő üzletek, zöld gazdasági megoldásokban utazó cégek, feltalálók, sportolók, tudósok, iparosok, önkormányzatok, aktivisták és szakszervezetek. A jelenlegi hálózat több mint 1300 tagból áll, akik együttvéve több tíz milliárd forint bevételt termelnek évente (Rákóczi Kollektíva 2018).¹⁶

Az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet létrehozásának célja eredetileg egy pénzügyi intézmény alapítása volt, amely ellátja a bankok egyik tradicionális – és talán rég elfeledett – funkcióját, a jelenleg működő központosított és a finanszírozás hatására átalakuló intézményekkel szemben. Ez a funkció – Goran Jeras, a szövetkezet egyik ötletgazdája szerint – az erőforrások közösségi megosztása és a pénzügyi segítségnyújtás annak érdekében, hogy a tagok több mindent valósítsanak meg közösen, mint amire egyénileg képesek lennének (Simpson és McKinley 2016).

Az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet által tervezett bankot az etikus jelzővel illetik. Etikusságát az adná, hogy a megtérülést nem rövid távon és kizárólag anyagi szempontok szerint számítják: a társadalom és a természet fejlesztése központi szerepet kap a kalkulációban. Emellett alapelv, hogy a bankba betett pénz feletti kontroll joga ne sérüljön, lehetőség legyen a bank befektetéseibe való beleszólásra és hogy a banki szolgáltatások elsősorban a szövetkezeti tagok gazdasági szükségleteit elégítsék ki. Goran Jeras a következő kritériumokkal írja le az etikus bankot: (1) Az ügyfelek a tulajdonosok, így nem lesz olyan részvényes, aki nem érdekelt abban, hogy milyen szolgáltatásokat kínál az intézet. (2) A bankot demokratikusan, egy tag – egy szavazat alapon kell irányítani a tag tőkebefektetésének méretétől függetlenül. (3) Egyensúlyban kell hogy legyenek a pénzügyi, társadalmi és környezeti célok. Egy beruházás mind a három szempontot ki kell hogy elégítse, illetve helyben kell történnie. (4) Meg kell őrizni a személyes kapcsolatokat az ügyfelekkel. (5) Emellett átlátható folyamatokra van szükség: az embereknek joguk van tudni, mit csinál a bank a pénzügyekkel (Simpson és McKinley 2016).

Az alapítók számításai szerint a bank 3 év alatt tudna nyereségessé válni, a nyereség 90%-át pedig köteles a közösségen belül újra befektetni. Így érvényesülne az az elv, hogy a bank teljes mértékben a szövetkezeti tagok érdekének van alárendelve. Az üzleti modell alapja továbbá, hogy maximum 4%-os kamatlábú hiteleket adnának, az önerő 0% és szaktudással kísérik a mikrovállalkozások fejlődését. Fogyasztásra fordítandó kölcsönök nem lennének, hiszen új érték termelése a cél. Elsősorban mezőgazdasági és IT-vállalkozások, megújuló energiával foglalkozó projektek, valamint feldolgozóipari és szociális vállalkozások tevékenységét támogatná a bank (Jerás 2019). Ezenkívül a legújabb fintech¹⁷

---

16 Vö. <https://zef.hr/en/o-nama/o-zef-u>

17 Fintech-nek a pénzügyi szektorban alkalmazott új technológiai megoldásokat, a két terület kölcsönhatása közben létrejövő új szolgáltatásokat nevezik – a szerk.

módszerekkel támogatnák a bank működését. Jeras véleménye szerint a fintech trendek sokszor az intézményi struktúra hiányosságaira mutatnak rá, és konkurálnak a nagy pénzintézetek szolgáltatásaival. Ilyen például a crowdfunding is, amely a befektetések céljának meghatározása feletti kontroll visszaszerzésére irányul, és amelyet a megalapítandó etikus bank integrálni fog szolgáltatásai közé. Növekedési modelljük nem más, mint hogy a bank modelljét elterjesztik különböző közösségekben, amelyek így az infrastrukturális kiadásokat megosztják, közös érdekek és elvek mentén befektetésekről döntenek, valamint gyakorlatokat alakítanak ki az együttműködésre, miközben helyi szinten valósítják meg a független öngazgatást (Rákóczi Kollektíva 2018).

A ZEF progresszív tervének a bank létrehozásával kapcsolatos része több nehézségre ütközött az utóbbi években. Az arra tett kísérlet, hogy egy teljesen új bankot hozzanak létre, a hatósági engedélyeztetés miatt kudarcba fulladt. Ezután egy már létező, az országban működő bank felvásárlásával próbálkoztak. Ez a terv ugyancsak megghiúsult, ezért jelenleg egy nemzetközi alternatíva, egy ún. európai szövetségi társaság kiépítésén és egy litvániai székhelyű etikus bank alapításán dolgoznak.

A nehézségek és kudarcok ellenére a szövetség sikeres társadalmi és vidékfejlesztési vállalkozássá vált Jeras szerint (Rákóczi Kollektíva 2018). Bár alapításával elsősorban a bank tulajdonosi struktúráját kívánták megoldani, a jól működő szövetségi hálózat önmagában az együttműködés példaértékű modellje lett. A tagok között belső piacot alakítottak ki, ahol előnyös feltételek mellett tudnak árukkal és szolgáltatásokkal kereskedni vagy beruházni, emellett pedig nagyfokú tudásátadás és szakmai segítségadás valósul meg a tagok között (uo.).¹⁸ Az újonnan alapított Zöld Energia Szövetség¹⁹ (ZEZ, *Zelena energetska zadruga*) nevű energiaszövetség keretei között pedig zöld energiaforrások telepítését támogatják. A ZEZ célja az energiaellátás decentralizálása, hogy a helyi közösségek fenntartható, környezetkímélő módon termeljenek energiát és energiafelhasználásuk független legyen a szolgáltatóktól.

A ZEF tapasztalatai azt mutatják, hogy a szövetségesség gondolatának elfogadtatása olyan tagokkal, akik a piaci szektorból érkeznek, nem egyszerű. A lehetséges partnerekkel való tárgyaláskor olyan taktikákat alkalmaztak, mint a szövetség szó horvát megfelelőjének (zadruga) kerülése. E szó helyett, amely erősen kötődik a jugoszláv államszocializmus-hoz, és ezért többek között az üzleti szektorban negatív konnotációval rendelkezik, a „kooperativa” kifejezést használták (Rákóczi Kollektíva 2018). Emellett nagy hangsúlyt fektettek a további előítéletek lerombolására és annak tisztázására, hogy a szövetségesség túlmutat a szovjet blokkon és az államszocializmus időszakán. Szövetségi bankok

---

18 Vö. <https://zef.hr/en/o-nama/o-zef-u>

19 Vö. http://www.zez.coop/index_en.html

működnek Nyugat-Európa-szerte, az etikus finanszírozás gondolatához pedig nagyban hozzájárultak világvallások – a kereszténység, judaizmus és iszlám – tradíciói és a pénz-ügyekkel kapcsolatos gyakorlatai – emeli ki Jeras egy vele készült interjújában (Simpson és McKinley 2016).

Az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet és társprojektjei arra a folyamatra reflektálnak, hogy a neoliberális tőkefelhalmozás az erőforrásokhoz való hozzáférést olyan mértékben kiegyensúlyozatlanná teszi, hogy a kisebb gazdasági szereplők a társadalom széles rétegével egyidejűleg teljesen kiszorulnak a magas tőkekoncentráció keringési rendszeréből. Mindezt a struktúráknak való teljes kitettség, valamint a reprodukcióhoz szükséges erőforrások elvesztése kíséri. Ez a folyamat komoly lökést ad új társadalmi gyakorlatok, szövetkezeti struktúrák létrehozásának, azon szereplők együttműködésének, akik tudatában vannak annak, hogy a többletérték-termelés nem lehet fontosabb a termelésben résztvevők életének újratermelésénél, és a konkurencia nem észszerűbb szövetségek kialakításánál. A ZEF és a Zöld Energia Szövetkezet önszerveződésre épülő modellje inspiráló példa lehet mindenki számára, aki belevágná közösségek gazdasági és politikai ellenállóképességének megvalósításába.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arsenijević, Damir – Husanović, Jasmina – Vasić-Janeković, Vanessa (2017): *Protesting for Production: The Dita Factory Occupation and the Struggle for Justice in Bosnia and Herzegovina*. In: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia. (Post)Socialism and Its Other*. Szerk.: Jelača, Dijana - Kolanović, Maša – Lugarić, Danijela. Palgrave Macmillan. 225–242.
- Caroli, Anna (2016): *Celebrating labour day in the red city – Tuzla, Bosnia and Herzegovina*. In: openDemocracy. Interneten: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/celebrating-labour-day-in-red-city-tuzla-bosnia-and-herzegovina/>. Letöltve: 2020.01.03.
- Chubabria, Tatuli (2017): *In Georgia, labour exploitation still pays*. Interneten: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/in-georgia-labour-exploitation-still-pays/>. Letöltve: 2020.01.05.
- Gilbert, Andrew – Husarić, Haris (2019): *Care, Publicity, and Worker Politics in Late Industrial Bosnia and Herzegovina*. Interneten: https://saw.americananthro.org/pub/care-publicity-and-worker-politics?fbclid=IwAR0WfqfC2il3_REra994bwfOxdxp5SW-rMjVlifRuDflmyz156uZ2oM-Zwo. Letöltve: 2020.01.03.

- Husanović, Jasmina (2014): Traumatic Knowledge in Action: Scrapbooking Plenum Events, Fermenting Revolt. In: *Unbribeable Bosnia and Herzegovina. The Fight for the Commons*. Szerk.: Arsenijević, Damir. Nomos. 145–153.
- Japaridze, Sopiko (2017): Georgia's new constitution keeps real change in check. In: *openDemocracy*. Interneten: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/georgia-s-new-constitution-keeps-real-change-in-check/>. Letöltve: 2020.01.05.
- Jeras, Goran [Blockada] (2019.02.08.): Future of banking and fintech in the world of blockchains. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=mUACboHFLDk>. Letöltve: 2020.01.05.
- Kljajić, Sanja (2017): Trudnoća se kažnjava otkazom. In: *Deutsche Welle*. Interneten: <https://www.dw.com/sr/trudno%C4%87a-se-ka%C5%BEnjava-otkazom/a-37826706>. Letöltve: 2019.12.10.
- Kovačević, Seudin (2015): Bosnia: DITA workers in Tuzla have occupied their factory! In: *Marxist.com*. Interneten: <https://www.marxist.com/bosnia-dita-workers-occupied-factory.htm>. Letöltve: 2020.01.03.
- OC Media (2017a): Biblus employees complain of exploitation. In: *OC Media*. Interneten: <http://oc-media.org/biblus-employees-complain-of-exploitation/>. Letöltve: 2020.01.05.
- OC Media (2017b): Georgian 'universal healthcare' reforms to strip 32,000 people of coverage. In: *OC Media*. Interneten: <https://oc-media.org/georgian-universal-healthcare-reforms-to-strip-32000-people-of-coverage/>. Letöltve: 2020.01.05.
- OC Media (2018): Tbilisi metro 'to shut' as metro drivers go on hunger strike. In: *OC Media*. Interneten: <https://oc-media.org/tbilisi-metro-to-shut-as-metro-drivers-go-on-hunger-strike/>. Letöltve: 2020.01.05.
- OC Media (2019a): Striking Georgian social workers demand meeting with Prime Minister. In: *OC Media*. Interneten: <https://oc-media.org/striking-georgian-social-workers-demand-meeting-with-prime-minister/>. Letöltve: 2020.02.07.
- OC Media (2019b): Hundreds protest in Tbilisi after 2 workers die on construction site. In: *OC Media*. Interneten: <https://oc-media.org/hundreds-protest-in-tbilisi-after-2-workers-die-on-construction-site/>. Letöltve: 2020.01.05.
- Pasha, Anberin – Banićević, Anđela (2008): Žene u aktivizmu. Rekonstrukcija Ženski fond. Interneten: <https://www.rwfund.org/rwfund-video/zene-u-aktivizmu/>. Letöltve: 2019.12.10.
- Pepic, Anđela (2015): Reclaiming the factory: a story from Bosnia. In: *openDemocracy*. Interneten: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/reclaiming-factory-story-from-bosnia/>. Letöltve: 2020.01.04.

- Pertaia, Luka (2017): Are Georgia's disparate left-wing protesters consolidating into a coherent political force? In: *OC Media*. Interneten: <https://oc-media.org/are-georgias-disparate-left-wing-protesters-consolidating-into-a-coherent-political-force/>. Letöltve: 2020.01.05.
- Radnicki Univerzitet (2016): Methodological Framework: What happened and how do work with this question? Interneten: <http://radnickiuniverzitet.org/kako-radimo-skupa>. Letöltve: 2019.12.28.
- Rákóczi Kollektíva (2018): Összerakjuk, amink van, ebből csinálunk bankot – Interjú egy horvát szövetkezeti bank alapítójával. In: *Mérce*. Interneten: <https://merce.hu/2018/03/07/osszerakjuk-amink-van-ebbol-csinalunk-bankot-interju-egy-horvat-szovetkezeti-bank-alapitojaval/>. Letöltve: 2019.12.28.
- Reconstruction Women's Fund (2018): Annual Report. Interneten: <https://www.rwfund.org/eng/wp-content/uploads/sites/2/2019/04/god-izvestaj-za-2018-EN-WEB.pdf>. Letöltve: 2019.12.10.
- Reljić, Dušan (2014): Der bosnische Aufschrei. In: *ZEIT ONLINE*. Interneten: <https://www.zeit.de/politik/ausland/2014-02/bosnien-herzegowina-demonstrationen>. Letöltve: 2020.01.28
- Ristev, Tijana Dušej (2019): Tekstilna industrija u Srbiji: Šta radnice trpe da bi zadržale posao. In: *BBC*. Interneten: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-48186596>. Letöltve: 2019.12.10.
- Simpson, Adam – McKinley, Sarah (2016): Cooperative Banking in Croatia. Interneten: <https://thenextsystem.org/cooperative-banking-in-croatia>. Letöltve: 2020.01.04
- Tamindžija, Bojana - Aleksić, Stefan – Musiolek, Bettina (2017): Clean Clothes Campaign. Country Profile Serbia. Interneten: <https://cleanclothes.org/file-repository/livingwage-europe-country-profiles-serbia>. Letöltve: 2019.12.10.
- Tomić, Đorđe (2009): Chancen für eine neue kritische Jugendbewegung: Studentische Proteste in Serbien und Kroatien. In: *Standpunkte International*, 1–8. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/278785185_Chancen_fur_eine_neue_kritische_Jugendbewegung_Studentische_Proteste_in_Serbien_und_Kroatien. Letöltve: 2019.12.10.
- Vagner, Volodya (2019): After years of neoliberalism, Georgia's workers have forgotten what it means to win. In: *openDemocracy*. Interneten: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/after-years-of-neoliberalism-georgias-workers-have-forgotten-what-it-means-to-win/>. Letöltve: 2020.01.05.
- Vandaele, Kurt (2019): Bleak prospects: mapping trade union membership in Europe since 2000. Interneten: <https://www.researchgate.net/>

publication/332511266_Bleak_prospects_mapping_trade_union_membership_in_Europe_since_2000. Letöltve: 2019.12.10.

ZEIT ONLINE (2014a): Mehr als 130 Verletzte bei Protesten in Bosnien. Interneten: <https://www.zeit.de/politik/ausland/2014-02/bosnien-protest-tuzla>. Letöltve: 2020.01.28.

ZEIT ONLINE (2014b): Demonstranten setzen Präsidentialamt in Sarajevo in Brand. Interneten: <https://www.zeit.de/politik/ausland/2014-02/bosnien-herzegowina-proteste-tuzla>. Letöltve: 2020.01.28.